

HOOFDSTUK 1
**‘ERGER DAN DEZE CRISIS
IS ALLEEN HET DRAMA ZE TE VERSPILLEN’**

‘Erger dan deze crisis is alleen het drama ze te verspillen’.¹ Met deze woorden spoort paus Franciscus ons aan om ons bewust te worden van wat ons overkomen is, van wat we nu al een jaar lang meemaken.

1. De impact met de werkelijkheid

Om de uitdaging, die niemand onverschillig heeft kunnen laten, het hoofd te bieden, hebben we onszelf vanaf het allereerste begin een werkhypothese gegeven,² vervat in een zin van Giussani: ‘Een mens die weinig impact met de werkelijkheid heeft gehad, bijvoorbeeld omdat er niet veel van hem gevergd is, zal zichzelf niet goed kennen, zal de energie en de ‘trilling’ van zijn rede minder goed waarnemen’. In het voetspoor van Giussani hebben we elkaar daarom uitgenodigd ‘de werkelijkheid altijd intens te beleven’,³ zonder iets te verloochenen of te censureren. Want het is één ding om de impact van de omstandigheid niet te kunnen negeren of vermijden, maar het is iets anders de omstandigheid te *beleven*, de provocatie die zij in zich draagt, aan te gaan.

Met deze hypothese in de hand konden we zelfs een verraderlijke situatie als de coronacrisis, paradoxaal genoeg, gaan beleven als een gelegenheid om ons zelf-bewustzijn, dat dikwijls zo troebel is, te laten groeien, en om de energie en de trilling van onze rede krachtiger waar te nemen; de crisis is dus een kans geworden voor het ontwaken van ons menszijn: van ons bewustzijn, onze rede en onze affectie.

Wat is er gebeurd? Wat hebben we, na meer dan een jaar, in onszelf en om ons heen zien gebeuren?

Velen hebben twee fasen onderscheiden, twee ‘gezichten’ van onze ervaring van de pandemie, die samenvallen met de twee golven waarmee het virus zich verspreid heeft. De tweede golf, zo heeft Antonio Scurati opgemerkt, ‘trof ons niet minder onvoorbereid en niet minder onvolwassen dan de eerste – enkel vermoediger, neerslachtiger, twistzieker en kleingeestiger’.⁴ Alsof we niet hadden weten te profiteren van wat er in de eerste fase gebeurd was, om te kunnen groeien, om ons bewustzijn te vergroten en een diepere consistentie van onszelf te laten rijpen. We zien dit aan wat er tijdens de tweede golf naar boven is gekomen: een groter gevoel van kwetsbaarheid; onzekerheid en angst die zich uitbreiden; tekenen die erop wijzen, zoals Massimo Recalcati opmerkte, dat ‘het echte trauma niet in het verleden ligt, maar in de toekomst’. De tweede golf ‘heeft de illusie, waarin we allemaal geloofden, dat het gewone leven weer opgepakt kon worden, tenietgedaan [...] en zo de horizon van de nachtmerrie verbreed. De tweede fase van het trauma is traumatischer dan de eerste, omdat ze laat

* In afwachting van publicatie.

¹ Franciscus, *Homilie op Pinksteren*, 31 mei 2020.

² Vgl. J. Carrón, *Het ontwaken van het menszijn. Reflecties uit een duizelingwekkend tijdperk* (2020), op: <https://nl.clonline.org>.

³ Vgl. L. Giussani, *Het religieuze zintuig*, Betsaida: 's-Hertogenbosch 2017, p. 167 en 180.

⁴ A. Scurati, ‘Un Natale severo (e di speranza) [Een strenge [en hoopvolle] Kerst]’, in: *Corriere della Sera*, 20 november 2020, p. 11.

zien dat het kwaad niet is uitgeput maar nog altijd onder ons is. De hoop die de zomer ons gegeven had, is de bodem in geslagen. Deze teleurstelling is het sentiment dat nu overheerst'.⁵

We waren er al een tijd aan gewend geweest om te leven in een staat van schijnbare zekerheid, met de illusie dat we de werkelijkheid konden beheersen. De uitbraak van het virus heeft deze illusie een opdoffer gegeven. Maar na de eerste golf waren we er al snel van overtuigd dat we de situatie weer onder controle hadden en dat de terugkeer naar een normaal leven dus binnen handbereik was. Zo hebben we, de een wat meer en de ander wat minder, kunnen genieten van de zomer. Maar 'je weet niet wat je weet, en zelfs niet wat je verlangt te weten, totdat je op de proef gesteld wordt'.⁶

De tweede golf heeft de droom of de aanmatiging nogmaals uiteen laten spatten, door ons eraan te herinneren dat we de werkelijkheid uiteindelijk niet kunnen beheersen. 'We dachten aan de dood', zo merkte Cesare Cornaggia op, 'als aan een ongelukkig toeval, zoals een tumor of een ongeval, en meenden dat de besmettelijke ziekten overwonnen waren; maar iets onbekends, dat we niet kunnen zien en waarop we niet weten te antwoorden, maakt ons dood. Daaruit ontstaat de onzekerheid'.⁷

De 'onzekerheid over de toekomst' is dus toegenomen recht evenredig met het 'gevoel van het onbekende'. Aan het begin van de tweede golf vatte ook Edgar Morin het einde van deze illusie met de term 'onzekerheid'. 'We zijn een tijdperk van grote onzekerheden binnengegaan', schreef hij. En hij benadrukte 'het multidimensionele karakter van de crisis, die het leven van elk individu, alle naties en de hele planeet [...] raakt. We zijn allemaal onderdeel van dit avontuur, vol onwetendheid, vol onbekends, vol dwaasheid, rede, mysterie, dromen, vreugde en lijden. En onzekerheid'.⁸ Ondanks de geruststellende woorden van officiële zijde, ondanks het optimisme waarmee de ontdekkingen van de wetenschap en de initiatieven van de farmaceutische industrie gepaard gaan, schuilt diep in ons, nog altijd, dreigend, de angst.

Na ruim een jaar varen we nog steeds op zicht, zonder te weten hoelang we er nog zoet mee zullen zijn, al worden de tekenen van een uitweg gelukkig wel steeds concreter. We zullen het zien, en net als iedereen hopen we dat de zaken zo snel mogelijk worden opgelost. De beschreven situatie, die het leven van mensen, samenlevingen en de hele wereld zo diep geraakt heeft, heeft echter uit de ingewanden van ons leven een vraag naar boven gehaald die de menselijke existentie gezelschap houdt: is er hoop?

'Is er hoop?' De titel van onze Geestelijke Oefeningen heeft weerklank gevonden bij onszelf en bij anderen die ervoor waren uitgenodigd, zoals eerder gebeurd was bij de Geestelijke Oefeningen van de studenten in december. 'Jullie vatten altijd een punt dat iets in me raakt. Dit thema is zo belangrijk!', zei een studiegenote tot degene die haar uitnodigde. 'De voorgestelde titel', zei iemand anders, 'heeft weerklank in me gevonden; deze vraag heeft me heel deze tijd gezelschap gehouden'.

De vraag komt op uit de diepten van ons dagelijkse gezwoeg. Een vriendin schreef me: 'Sinds oktober vorig jaar, toen de pandemie weer begon te verergeren en een toenemende, algemene woede het nieuws steeds meer ging beheersen, voelde ik deze vraag als het ware in me gegrift: 'Maar heb ik echt hoop dat de dingen een goede bestemming hebben?' En helaas merkte ik dat ik hierop antwoordde: 'Ik weet het niet'. Velen zijn al overleden en zelfs nu, een jaar later, sterven er nog steeds mensen aan corona. Verschillende vrienden van mijn man en mij, mensen die ons dierbaar zijn, zijn zwaar getroffen door de economische crisis. Bovendien hebben pijnlijk nieuws en bepaalde moeilijkheden die ik meemaak, met name op het werk, me ertoe gebracht te zeggen: 'Ik weet niet meer zo zeker of de dingen een goede bestemming hebben, alles lijkt me het tegenovergestelde te zeggen'. Ik heb begrepen dat deze vraag van mij uiteindelijk ook mijn angst onthult dat de dingen, de relaties en de mensen die mij het dierbaarst zijn, in het niets zullen eindigen. In het begin vond ik het moeilijk om aan mezelf toe te geven dat ik deze vraag had. Eerlijk gezegd schaamde ik me er erg

⁵ M. Recalcati, 'Il trauma della seconda ondata. Se cresce la paura del futuro [Het trauma van de tweede golf. Wanneer de angst voor de toekomst toeneemt]', in: *la Repubblica*, 31 oktober 2020, p. 28.

⁶ Th. Wilder, *Idi di marzo [Ides van maart]*, Mondadori: Milaan 1951, p. 56.

⁷ P. Vites, 'Ansia, paura, insicurezza: ecco quel che ancora non sappiamo [Angst en onzekerheid: dit is wat we nog steeds niet weten]', interview met C.M. Cornaggia, op: *ilsussidiario.net*, 8 november 2020.

⁸ E. Morin, 'Il potere dell'incertezza [De macht van de onzekerheid]', in: *la Repubblica*, 1 oktober 2020, p. 27.

voor. Maar toen herinnerde ik me dat de belangrijkste stappen die ik in mijn leven gezet heb, altijd voortgekomen zijn uit dit soort ongemakkelijke, ongebruikelijke en serieuze vragen. Wat mij het meest ‘bemoedigd’ heeft om naar deze vraag van mij te kijken, ben jij geweest: want toen ik ontdekte dat je als titel voor de Geestelijke Oefeningen ‘Is er hoop?’ gekozen had, voelde ik je ten diepste als een vriend; ik dacht: ‘dat is nu eens iemand die niet alleen niet bang is om deze vraag te stellen aan zichzelf, maar die zelfs niet bang is ze te stellen aan iedereen’; daarom voelde ik je tegelijkertijd als een vader, want je hebt me geholpen om niet bang te zijn naar mezelf te kijken en om de vragen die ik heb, lief te hebben. In de loop van de maanden is deze vraag steeds brandender geworden en het spijt me te moeten toegeven dat ik er nog steeds geen antwoord op weet te geven. Daarom wil ik je vragen: wat kan me helpen om dat te vatten?’

De eerste hulp – zeg ik maar meteen – komt van de vraag zelf, zoals velen me geschreven hebben. ‘De vraag over de hoop treft me door haar kracht. Nogmaals bevrijdt deze vraag ons uit de onvolledigheid van onze blik en stelt ze ons open voor iets anders: aan ons de keuze om de impact ervan te volgen of te onderdrukken. De vraag lijkt me relevanter dan ooit en ik wil deze kans niet voorbij laten gaan’. ‘Ik realiseer me’, zo onderstreept iemand anders, ‘dat werken met de voorgestelde vraag mijn dagen nu al aan het veranderen is; het maakt me aandachtiger en meer open voor wat er gebeurt’. En nog een ander merkt op: ‘Het punt is de vraag toe te staan zich op te dringen, zich te laten neerploffen waar ze maar wil, zonder ons rust te gunnen. ‘Is er hoop?’ Deze vraag binnen te laten gaan, is een gevecht, het is een gevecht ze tijdens mijn dagen niet aan de kant te zetten, het is een gevecht niet te liegen en niet tegen mezelf te zeggen dat er uiteindelijk geen hoop is, om vervolgens gemakshalve toch maar te doen alsof het er wel was’.

2. Verschillende houdingen tegenover wat er gebeurd is

Eenieder is geroepen op de gestelde vraag persoonlijk antwoord te geven, door jezelf waar te nemen in je handelen, door nota te nemen van de manier waarop je naar het leven kijkt en het tegemoet treedt, het leven dat niemand spaart. Laten we daarom allereerst proberen de houdingen door te nemen die we, tegenover wat er gebeurd is, hebben zien ontstaan in onszelf of in anderen, en die in zekere mate ook de onze waren. Dat zal ons helpen een duidelijker besef te krijgen van de gestelde vraag, van de relevantie ervan voor ons leven en van de weg die nodig is om erop te kunnen antwoorden.

a) De verleiding om het gegevene te elimineren

Afgelopen december wijdde het beroemde Amerikaanse tijdschrift *Time* zijn omslag aan ‘2020’: het jaartal stond afgedrukt in dikke zwarte letters, met een groot rood kruis erdoorheen. Meteen daaronder, in kleine letters: ‘Het slechtste jaar ooit’. Het afgelopen jaar was symbolisch doorgestreept, als het ware om het uit te wissen. Maar zoals we allemaal weten, kunnen de drie miljoen doden en de door de pandemie veroorzaakte crisis – waarvan we de ergste gevolgen misschien nog niet eens gezien hebben – niet uitgewist worden! ‘Dit is het verhaal van een jaar dat je nooit meer wilt terugzien’. Zo begon het hoofdartikel van Stephanie Zacharek.⁹

De verleiding om te elimineren wat ons in het nauw brengt en dwingt onszelf af te vragen wat ons leven zin geeft, ligt altijd op de loer, zoals een student schreef: ‘Of er in mijn leven wel of geen hoop is, is de vraag die ik me elke avond voor ik in slaap val, stel, al eenentwintig dagen lang, sinds ik vanwege corona in thuisisolatie ben moeten gaan. Het zijn moeilijke dagen geweest. Ik ben tamelijk ernstig ziek geweest. Daarom was het antwoord op die vraag voor mij aanvankelijk een kort: ‘Nee, er is geen hoop’. Deze periode moest zo snel mogelijk uitgewist worden. Ik leefde door te overleven: ik werd wakker, at, waste me, ging werken, om daarna weer naar bed te gaan en de dag erna het

⁹ S. Zacharek, ‘2020. The Worst Year Ever’, in: *Time*, 14 december 2020.

geheel te herhalen. Morgen zal ik vrij zijn, maar – en dat is een groot ‘maar’ – ik vraag me af of het feit dat ik eenentwintig dagen op een bepaalde manier geleefd heb, het wezen van wat ik ben niet heeft uitgewist’. Van velen is de ervaring gekenmerkt geweest door de neiging om te overleven en, zodra het ergste voorbij was, het beleefde moment uit te wissen, met als gevolg een verzwakking van de waarneming van zichzelf en een wantrouwen over de eigen toekomst.

Anderen hebben hun ogen juist niet willen sluiten, hebben niet geprobeerd om te vergeten, maar wilden de omstandigheid juist niet tenietdoen. ‘Ik zeg je meteen dat dit jaar voor mij een gelegenheid is geweest om te beseffen – als nooit tevoren – hoe kwetsbaar en begrensd ik ben; maar ik kan niet zeggen dat deze gevoelens slecht voor me zijn geweest, integendeel, ze hebben me laten ontdekken hoezeer ik het nodig had en heb om mijn leven te laten steunen op iets anders dan mezelf, op een volheid die ik zelf niet construeer, die niet afhangt van de omstandigheden, en die standhoudt!’

b) Droefheid en angst

Veel gevoelens, waarvan we misschien nooit echt aan onszelf hebben durven toegeven dat we ze hadden en waarover we ons weinig vragen gesteld hebben, getroost als we waren door het gunstige verloop van de dingen, zijn in deze tijd hardnekkig aan de oppervlakte gekomen en konden nauwelijks worden ingedamd. De Spaanse journalist Salvador Sostres schreef: ‘Voor het eerst heb ik met een vriend gesproken over mijn teleurstelling, over mijn droefheid, en voor het eerst weten we niet wat we moeten zeggen of doen; we zijn heel moe omdat we weinig geslapen hebben; en we beseffen dat we er tot nu toe absoluut nooit aan getwijfeld hadden dat we met onze eigen krachten iets konden uitrichten’.¹⁰

Er komt een onbehagen aan de oppervlakte dat eigenlijk al in ons zat, maar bedekt was door een sluier, beschermd door een vorm van leven, door een sociaal ritme dat plotseling verdwenen is, waardoor het naar boven kon komen. In velen is daarom een somber zelfgevoel gegroeid en heeft een duister sentiment over de bestemming wortel geschoten, als het ware een waarneming van het niets, alsof er een drukkende schaduw over de toekomst is komen hangen, zoals goed beschreven is door Karmelo C. Iribarren: ‘Ik denk er nu over na / nu ik door het open raampje / de snelweg zie en waarneem / hoe de auto’s voorbijflitsen / op hun laatste stukje / voor de tunnel. Ik bedenk / dat dit het leven is / en niets anders. Een zwakke, / vage knipoog van licht richting de schaduw / op hoge of een iets lagere snelheid’.¹¹ Is het leven dus niets anders dan een reis naar de duisternis? Waarbij alleen de snelheid kan verschillen?

De angst om jezelf, om je toekomst, gekoppeld aan de waarneming van de dreiging en aan de gedwongen ontdekking van je eigen kwetsbaarheid, is in veel gevallen ook de beslotenheid van de huiselijke muren binnengeslopen en heeft de meest vertrouwelijke relaties aangetast, zoals schrijver en filmmaker Francesco Piccolo bekend: ‘Tot de pandemie waren mijn kinderen hooguit bang voor mij. [...] Nu [...] brengt mijn instinct mij ertoe afstand van hen te houden. Af en toe nodigt mijn zoon een klasgenoot uit om samen te studeren. Ik probeer dan bijna altijd pas thuis te komen wanneer de klasgenoot al weg is. [...] Mijn dochter woont in Bologna. [...] Ze belt me nooit, want ze is zo onder de indruk van mijn angst, dat ze bang is dat ik denk dat als zij mij belt, ze me kan besmetten. [...] Soms denk ik dat ik in een tv-serie zit. [...] Het maakt me heel onrustig een kind in huis te hebben dat rent, schreeuwt en elke dag uitgaat. Dit is de nieuwe en onnatuurlijke wirwar van gevoelens die het coronavirus veroorzaakt heeft: banger te zijn voor je eigen kinderen dan voor wie ook ter wereld’.¹²

¹⁰ S. Sostres, ‘La próxima vez que me muera [De volgende keer dat ik sterf]’, in: *ABC*, 24 september 2020.

¹¹ ‘Lo pienso ahora que miro / por la ventana abierta / la autopista, viendo / cómo los coches parpadean / en el último tramo, / antes de túnel. Pienso / que así es la vida, / y que no hay más. Un leve / guiño de luz hacia la sombra / a mayor o menor velocidad’ (K.C. Iribarren, ‘Hacia la sombra [In de schaduw]’, in: Id., *Seguro que esta historia te suena [Dit verhaal komt u vast bekend voor]*, Renacimiento: Salamanca 2015, p. 42).

¹² F. Piccolo, ‘Maledetto virus mi hai insegnato ad avere paura dei miei figli [Vervloekt virus, dat me geleerd heeft bang te zijn voor mijn eigen kinderen]’, in: *la Repubblica*, 1 februari 2021, p. 12-13.

c) De angst voor de dood

Over welke angst heeft hij het? Niet alleen over de angst voor besmetting, maar over die om te sterven, aangezien de besmetting dodelijke gevolgen kan hebben. De dood, die we zo zorgvuldig verborgen en verdreven hadden, is weer zichtbaar geworden. Nu ze zich zo sterk naar de voorgrond van de werkelijkheid en de media heeft gedrongen, wordt de dood, in het collectieve onderbewustzijn, niet langer als een louter bedrijfsongeval beschouwd, als een sporadisch ongemak dat nog wel voorkomt maar spoedig uitgeroeid of in ieder geval sterk beperkt zal worden. Om dit aan te geven heeft *L'Espresso* tot 'Personen van het jaar' 2020 uitgeroepen: 'De dood en het leven'. Op de omslag, onder een 'foto' van de Dood met een kap op, die onder een loden hemel schaakt met een pasgeborene, staat in de intro: 'De angst voor het einde heeft de economische en politieke systemen verstoord. En ons dagelijks leven ook'. In het hoofdartikel lezen we dat de dood, 'die we uit onze cultuur verwijderd hadden [...], door het pandemiejaar weer in het centrum van de belangstelling is komen te staan'. En wat verder, dat de angst voor het einde, paradoxaal genoeg, ook een vreemd voorgevoel met zich zou moeten meebrengen: 'Bang zijn voor de dood betekent weten dat er iets is dat ons individuele bestaan overstijgt. Een Einde. En Erfgenamen'.¹³ In zijn artikel onderstreept Massimo Cacciari: 'Het is Leopardi die het ons leert [...]. Als het leven echt de moeite waard is, dat wil zeggen erop gericht iets te bereiken dat de eindige existentie ervan altijd overstijgt, dan vrees je de dood niet, maar *beleef je haar*'.¹⁴ En als je haar beleeft, dan worden je diepe vragen weer wakker.

d) Het ontwaken van de diepe vragen

Heschel merkt op: 'Het eerste antwoord op de vraag 'Wie is de mens?', is dit: de mens is een wezen dat vragen stelt over zichzelf. Door zulke vragen te stellen, ontdekt de mens een persoon te zijn, en de kwaliteit ervan onthult hem zijn conditie'.¹⁵ De mens is dat niveau van de natuur waarop de natuur zich vragen stelt over zichzelf, over haar eigen betekenis, over haar oorsprong en bestemming. 'Waarom ben ik hier? Wat staat er in mijn bestaan op het spel? Deze vraag komt niet voort uit enige premisse: zij is met het bestaan zelf gegeven'.¹⁶ Maar de vraag naar de zin van je leven kan niet losgekoppeld worden van de vraag naar de zin van je dood.

Wie zich heeft laten raken door de reusachtige provocatie van dit dramatische jaar, kon niet vermijden dat er in hemzelf, in zijn eigen bewustzijn, vragen opkwamen die hij zich gewoonlijk, in tijden die we als 'normaal' zouden kunnen bestempelen, misschien had kunnen besparen. Maar nu hebben, vanwege de wereldwijde aard van het gevaar, de kwetsbaarheid, de eenzaamheid, het lijden en de dood ons vlees of dat van iemand die ons na staat, indringender en onmiddellijker geraakt. De situatie heeft iedereen wakker geschud uit de dagelijkse verdoving die zo vaak de densiteit van onze existentiële vragen reduceert door ze af te schilderen als de overdrijving van wie andermans feest van het leven wil bederven. Deze luchtbel is geknapt, vooral met de uitbraak van de tweede golf: 'Het lijden is een agressie die ons uitnodigt tot bewustwording',¹⁷ zo herinnert Claudel ons.

Ignacio Carbajosa werkte vijf weken als priester in een Madrileens coronaziekenhuis en legde zijn ervaring als 'bevoorrechte getuige' van het leven en de dood van vele mensen vast in een dagboek. Hij schrijft: 'Wat ik zag, heeft een strijd geleverd in mezelf. Het heeft me verwond'. Wat heeft hij dan gezien? Onder andere een meisje van 24 uur oud en een zojuist gestorven vrouw, Elena. Hij vraagt zich dan af: 'Elena? Waar ben je, Elena? De twee uitersten van het leven: geboorte en dood,

¹³ 'Persone dell'anno. La morte e la vita [Personen van het jaar. De dood en het leven]', omslagtitel van *L'Espresso*, 20 december 2020.

¹⁴ M. Cacciari, 'Per amore della Vita [Uit liefde voor het Leven]', in: *L'Espresso*, 20 december 2020, p. 17.

¹⁵ A.J. Heschel, *Chi è l'uomo [Wie is de mens]?*, SE: Milaan 2005, p. 42.

¹⁶ *Ibid.*, p. 25.

¹⁷ P. Claudel, *Tre figure sante per il tempo moderno [Drie heilige figuren voor de moderne tijd]*, Paoline: Alba (Cuneo) 1997, p. 46.

in minder dan een uur. Wat een bekoring om één van die twee polen uit de weg te ruimen! En wat vergt het een moed en wat daagt het de rede uit, beide voor ogen te houden om je open te kunnen stellen voor een vraag: ‘Wat is de mens dat Gij om hem geeft?’ Na een maand lang coronapatiënten bijgestaan te hebben, noteert hij in zijn dagboek: ‘In deze periode zijn mijn rede en mijn genegenheid uitgedaagd door een probleem van kennis: wat is het lijden? Wat is de dood? En bijgevolg: wat is het leven? Elke dag, wanneer ik sta tegenover zieke mensen die lijden en sterven, moet ik deze vragen onder ogen zien’.¹⁸

Wie in deze tijd geen egelstelling heeft aangenomen, zal in zichzelf diepe snaren hebben voelen trillen, waarvan hij misschien niet eens wist dat hij ze had. Wellicht heeft hij ze meteen het zwijgen opgelegd, in een poging om zo terug te keren naar de normaliteit. Maar hij zal de weerslag ervan toch gevoeld hebben, al was het maar voor een moment. Als een minuscuul zaadje, bijna niets, heeft hij – zoals ik eerder zei – het ontwaken van zijn menszijn beleefd: ‘Juist vanwege de moeilijkheden die me niet bespaard zijn gebleven, viel het jaar 2020 voor mij samen met een onverwacht ontwaken van mijn ik’. Wie weet hoe velen het hebben herkend en wie weet hoe lang het zal duren voordat dat zaadje ontkiemt!

Ik snap dat dit tegenover de omvang van het drama misschien te weinig lijkt, maar het is als een belofte: want de trilling van ons binnenste is het teken van een verwachting die diep in ons geworteld is en die samenvalt met onszelf: de verwachting van iets dat op het niveau is van leven en dood, de verwachting van iets onvoorziens dat een golf van genegenheid voor onszelf teweeg kan brengen, dat ons verlangen weer kan opwekken en vervullen. Deze trilling van onze rede, deze dringende behoefte aan zin die we op bepaalde momenten duidelijk waargenomen hebben, plaatst ons in de meest gunstige positie om het antwoord te kunnen onderscheppen – als het gebeurt, waar het gebeurt. Giussani haalde hierover dikwijls een zin aan van Reinhold Niebuhr: ‘Niets is zo ongeloofwaardig als het antwoord op een niet gestelde vraag’.¹⁹ Wat betekent dat? Nu kunnen we het misschien beter begrijpen, juist vanwege onze ervaring in het afgelopen jaar: hoe meer ik een probleem voel, hoe meer een behoefte me aanspoort, des te aandachtiger ben ik voor elke mogelijke echo van een antwoord, des te meer wekt elke hint van een antwoord mijn nieuwsgierigheid.²⁰

Al is ze nog zo dringend en al is ze onvermijdelijk, toch vormt de vraag naar de zin van het bestaan – we moeten dat niet vergeten – een *uitnodiging*, die we altijd kunnen afwijzen. En deze afwijzing leidt tot een vermindering van het bewustzijn van die vraag, tot ze geheel verhuuld wordt. ‘De vraag dringt zich op, maar de aandacht voor de vraag niet. Zo kan het dat meerderen haar nutteloos noemen [...] Dan wordt de vraag naar de zin van het bestaan vager en verdwijnt ze tenslotte. Men komt dan, zoals Gide zei, bij het ‘niet-langer-de-behoefte-voelen’.²¹ Maar wie de vraag niet ontvlucht, ervaart juist de cognitieve kracht ervan, haar vermogen tot opwekking: ‘In dit ‘ongekende’ jaar is er voor mij een revolutie gebeurd. Ik hoef de zaak niet meer af te raffelen door mezelf perfecte en onberispelijke, maar voorverpakte antwoorden te geven; integendeel, wat ik nodig heb is precies het tegenovergestelde; ik heb het nodig de vraag levend te houden, het drama ervan te accepteren, want juist in deze armoede die niets bezit en die niet berust op schema’s, rituelen en verworven zekerheden, ligt mijn grote kans om op te merken wat er is’.

¹⁸ I. Carbajosa, *Testimone privilegiato [Bevoorrechte getuige]*, Itaca: Castel Bolognese (Ravenna) 2020, p. 16, 66, 96.

¹⁹ R. Niebuhr, *Nature and Destiny of Man*, 2:6.

²⁰ Luigi Maria Epicoco merkt op: «L’obiettivo del momento non è sopravvivere al contagio, ma piuttosto comprendere che, anche attraverso questa esperienza, non possiamo più rimandare la grande domanda di significato sulla vita, che questa pandemia sta rimettendo energicamente in campo» (L.M. Epicoco in gesprek met S. Gaeta, *La speranza non è morta. Parole di fede in tempo di crisi [De hoop is niet dood. Woorden van geloof in crisistijd]*, San Paolo: Cinisello Balsamo (Milaan) 2020, p. 40).

²¹ F. Varillon, *L’umiltà di Dio [Gods nederigheid]*, Qiqajon - Comunità di Bose, Magnano (Biella) 1999, p. 30.

3. Het oordeelscriterium

Wie de menselijke aandrang serieus neemt, heeft het criterium in handen om alles te beoordelen wat binnen zijn bereik komt, alle houdingen – van zichzelf en van de anderen; om misleiding en illusies te ontmaskeren en om te erkennen wat de moeite waard is. De ultieme en constitutieve vragen, de ‘intelligente [...] en [...] dramatische bewogenheid’²² die zich nestelt op de bodem van ons ik, vormen het punt waarmee we elk voorstel, elk vergezicht, elke ontmoeting kunnen vergelijken.

In een van zijn gedichten schrijft Ungaretti: ‘Mijn hart / klopt vandaag / van niets anders / dan heimwee’.²³ Hetzelfde vinden we terug bij Etty Hillesum: ‘[Ik voelde] altijd dat pijnlijke gevoel van verlangen, dat nooit te bevredigen was, die Heimweh naar iets, wat ik dacht dat onbereikbaar was’.²⁴ Er zit in ons een mysterieuze en onblusbare heimwee, als een onzichtbare, onkenbare achtergrond, waarmee we ons hele leven en al onze relaties vergelijken. Sint-Augustinus noemt het rusteloosheid: ‘U hebt ons naar u toe gemaakt, en onrustig is ons hart, tot het rust vindt in u’.²⁵ Die rusteloosheid wordt zijn oordeelscriterium om datgene te kunnen onderscheppen waarvoor zijn hart gemaakt is. Hij kan zich niet vergissen, want hij kan het verifiëren in zijn ervaring: hij vindt *rust*. Wat antwoordt op zijn rusteloosheid, op zijn verwachting, is herkenbaar aan de rust die hij vindt wanneer hij het ontmoet – een rust die de verwachting bewaart en versterkt.²⁶

Waar zijn wieg ook gestaan heeft en welke cultuur hem ook verwelkomd heeft, elke mens komt ter wereld met een drang naar zin, naar bestemming, naar iets absoluuts, die hij op een gegeven moment in zichzelf voelt opkomen en waarmee hij, of hij het nu leuk vindt of niet, gedwongen wordt zich te meten, welke positie hij ook inneemt. Deze drang kan onder vele lagen verstrooidheid begraven liggen, maar bepaalde gebeurtenissen, zoals de pandemie, maken gaten in de korst, maken hem wakker uit zijn verdoving en laten hem opbloeien, waardoor ze ons verhinderen met elk willekeurig antwoord genoeg te nemen. Hoe sterker de drang wordt – opgewekt door wat er gebeurt – des te meer springt in het oog wat in staat is erop te antwoorden, ermee overeen te stemmen.

Laten we dan proberen de verschillende houdingen in ogenschouw te nemen die we afwisselend of tegelijkertijd gezien hebben tegenover de uitdaging waarin we zijn ondergedompeld – houdingen waarin we ons geheel of gedeeltelijk kunnen herkennen – om te beoordelen of en in welke mate ze standhouden.

a) ‘Alles komt goed’

Denken we aan de meest terugkerende slogan van de eerste *lockdown*: ‘Alles komt goed’. Inderdaad zijn we allemaal behept met een soort natuurlijke hoop waarmee we het leven het hoofd bieden. We zagen deze de kop opsteken zodra de gezondheids crisis begon. Terwijl de doctoren gul hun best deden en zichzelf op het spel zetten, gingen velen hun balkon op om te laten zien hoe groot hun vertrouwen was. We hebben deze woorden dikwijls horen weerklinken: ‘Alles komt goed’. Heeft deze hoop – dit optimisme – stand gehouden tegenover de duur en de hardheid van de uitdaging? De tweede golf

²² L. Giussani, *Het religieuze zintuig*, op. cit., p. 82.

²³ G. Ungaretti, ‘Oggi [Vandaag]’, in: Id., *Poesie e prose liriche [Gedichten en lyrisch proza]. 1915-1920*, Mondadori: Milaan 1989, p. 40.

²⁴ E. Hillesum, 16 maart 1941, in: *Etty. De nagelaten geschriften van Etty Hillesum. 1941-1943*, Balans: Amsterdam 2002⁴, p. 25.

²⁵ ‘Fecisti nos ad te [Domine] et irrequietum est cor nostrum, donec requiescat in te’ (Sint-Augustinus, *Belijdenissen*, I,1,1).

²⁶ Dit ‘rusten’, zo schrijft Guardini, ‘is meer dan alleen maar niet-werken: het is een volheid in zichzelf’ (R. Guardini, *Brieven over levensvorming* (vert. J. Taels), Sheed & Ward: Antwerpen 1951, p. 182).

heeft haar met de rug tegen de muur gezet en aangetoond hoe broos ze is, hoe weinig in staat om weerstand te bieden tegen de *tsunami* die ons overspoeld heeft.²⁷

Hetzelfde gebeurt tegenover de verschillende tegenstrijdigheden waarmee ons bestaan gepaard gaat. Leonardi heeft dat meesterlijk uitgedrukt: ‘Maar als één vals akkoord / gevoeld wordt of gehoord, / dan ligt dat paradijs alweer in scherven’.²⁸ Er hoeft maar dát te gebeuren, één vals akkoord, of het paradijs dat we voor onszelf gebouwd hadden, dreigt te imploderen. Laat staan wat er gebeurt wanneer er een coronacrisis komt, met alle gevolgen van dien die we inmiddels goed kennen.

De impact met een tegenstrijdige omstandigheid, met de hardheid van de realiteit, stelt de consistentie van onze hoop op de proef. Een studente schreef me: ‘Ik ben er altijd zeker van geweest dat er hoop is en dat de omstandigheid die we beleven, groots is; dit alles was me duidelijk tijdens de eerste *lockdown* en vooral afgelopen zomer, toen ik mijn coschappen moest inhalen. Toch is er de afgelopen dagen een groeiende last op mijn hart komen liggen. Mijn dagen worden niet langer beheerst door die hoop, maar enkel door grote moeite, ik ben ten prooi aan duizend gedachten en dagelijkse verleidingen. Hoe is dat mogelijk?’

b) *Solidariteit*

Wanneer een gebeurtenis ‘een zaak van iedereen’ is, zoals Camus vertelt in *De pest*, dan probeert iedereen ze zo goed als hij kan het hoofd te bieden; en vroeg of laat vallen de illusies waarmee men eraan probeert te ontsnappen de een na de ander weg. De wreedheid van bepaalde gebeurtenissen is zo schokkend dat ze zelfs de meest consistente zekerheden doet wankelen, zoals die van pater Paneloux, in Camus’ roman, die tegenover de dood van een onschuldige zijn idee van een retributieve gerechtigheid ziet instorten. ‘Wat dan te doen? Juist hier werpen de woorden van de pater [Paneloux]’, schrijft Recalcati, ‘licht op de vooronderstelling van elke menselijke therapeutische ervaring. Hij vertelt hoe tijdens de grote pest in Marseille van de eenentachtig religieuzen in het klooster van Mercy er maar vier de pest overleefden. En van deze vier vluchtten er drie, om hun leven te redden. Maar minstens één was in staat om te blijven. Dit is het laatste woord dat de pater zijn gelovigen meegeeft: behoor tot degenen die weten te blijven. Weten te blijven is inderdaad de eerste naam van elke behandeling. Het betekent antwoorden op de roep van wie gevallen is. In Bijbelse termen is het wat het woord ‘Hier ben ik!’ verlicht, wat de menselijke zorg menselijk maakt, door niemand over te laten aan het onaanvaardbare geweld van het kwaad. Niet door betekenis te geven aan het kwaad, maar door degene die erdoor getroffen is, niet alleen te laten’.²⁹

Zoals paus Franciscus zei, heeft de coronacrisis ons er meer bewust van gemaakt dat we allemaal in hetzelfde schip zitten, en dit heeft velen aangemoedigd om de mouwen op te stropen en te gaan helpen, binnen de grenzen van hun mogelijkheden. Niemand kan de ongeëvenaarde waarde van deze inzet ontkennen, maar tegelijkertijd kan niemand beweren dat de gegeven zorg, of ze nu succesvol is of niet, volstaat om het hoofd te bieden aan de vraag die in de meest extreme omstandigheden opkomt: we hebben niet enkel medische bijstand en zorg nodig, we hebben ook behoefte aan iets dat ons in staat stelt het lijden en de dood onder ogen te zien zonder zelf in te storten. Hier zien we de grens van elke poging tot solidariteit, nabijheid en zorg, hoe onmisbaar die ook zijn. De aard van de behoefte,

²⁷ Jean Daniélou merkt op: ‘Hoop is geen optimisme. Optimisme is die gemakkelijke houding waardoor we denken dat de dingen zichzelf altijd wel zullen oplossen. In een meer doordachte vorm beschouwt het het kwaad als een eenvoudige stoornis die vanzelf weg zal gaan, of ook als een groeicrisis. Door op deze manier de tragedie van het kwaad teniet te doen, is het optimisme de ergste vijand van de hoop’ (J. Daniélou, *Saggio sul mistero della storia [Essay over het mysterie van de geschiedenis]*, Morcelliana: Brescia 2012, p. 370).

²⁸ G. Leopardi, ‘Op de beeltenis van een mooie vrouw’, in Id., *Zangen* (vert. F. van Dooren), Ambo: Baarn 1991, p. 162.

²⁹ M. Recalcati, ‘Ed io avrò cura di te [En ik zal voor jou zorgen]’, in: *la Repubblica*, 15 oktober 2020, p. 27.

zoals de situatie die naar boven heeft laten komen bij degenen die zich door wat er gebeurde lieten verwonden, is dieper dan een antwoord van solidariteit.³⁰

c) *Het vaccin als wondermiddel*

Welkom, vaccin! Hoe kunnen we ons er niet over verheugen na zoveel lijden, angst, verwarring en dood gezien te hebben? We kunnen echter niet negeren wat Susanna Tamaro in een ‘Brief aan het Kindje Jezus’ schreef in de *Corriere della Sera* van 22 december: ‘Vergeef ons dat we ervan overtuigd zijn dat het vaccin onze redding zal zijn, want het vaccin zal inderdaad een geweldige, onmisbare hulp zijn – zoals ook de wetenschap die zich in dienst stelt van de mens geweldig en onmisbaar is – maar het zal niet in staat zijn de mist te verdrijven van ons ongelukkig-zijn. Daarvoor zouden we een nieuwe blik nodig hebben en een gezuiverd hart dat met die blik in dialoog gaat’.³¹ Deze woorden leggen een vraag bloot die we niet kunnen vermijden: is het vaccin voldoende om de vragen te beantwoorden die de pandemie gewekt heeft? Is dat het enige wat we nodig hebben, de ziekte uit te roeien?

En wanneer een ziekte geen remedie heeft? De moeder van een kind met een heel ernstig syndroom schrijft: ‘In deze bijzonder zware periode moest mijn kind gereanimeerd, gesedeerd en geïntubeerd worden. Op zulke momenten klamp ik me vast aan alles wat me er maar aan herinnert dat er naar me wordt gekeken en dat ik bemind ben: dus bel en sms ik met vrienden, lees en herlees ik bepaalde dingen, om kracht te vinden. Maar op de kinderafdeling van het ziekenhuis heeft mijn telefoon heel slecht bereik en vanwege corona kun je bij niemand meer langs. Zodoende is datgene weggevallen waaraan ik me gewoonlijk het eerst vastklamp. Ik herinner me een zin gelezen te hebben, een van de vele in de kranten: ‘Laten we dit afgelopen jaar zo snel mogelijk vergeten, laten we vooruit kijken, daar gloort de hoop van een vaccin’. Maar hoe kun je al je hoop op een vaccin stellen? Ik denk alleen maar aan mijn zoon: is wat ons hoop geeft zijn gezondheid? Dan zou hij gedoemd zijn, terwijl juist hij dikwijls voor mij de getuige is van een immens grotere hoop voor mijzelf. Als ik naar hem en naar zijn lichaam kijk, word ik herinnerd aan het verlangen naar het goede dat in elk van ons zit, aan ons verlangen om gelukkig te zijn en bemind te worden, ondanks al onze gebreken. Onze gebreken zijn het drama dat ons doet vragen: ze stellen ons in staat om meer te vragen en te verlangen’.

Hoe te antwoorden op de afgrond die bloot is komen te liggen – maar niet gecreëerd is – door de medische noodsituatie? En allereerst, over wat voor afgrond gaat het eigenlijk? Het is de afgrond van onze menselijke behoeften, van de dorst naar leven die we in onszelf aantreffen. Het is ook de afgrond van onze angst – die meer continu is geworden – voor de dood en voor het lijden, van onze angst om ons leven te verliezen of dat ons leven uiteindelijk niet vervuld zal worden. Zijn de ‘antwoorden’ die we aangestipt hebben voldoende om deze afgrond te vullen?

4. De vlucht voor jezelf

Een jonge dokter schreef me: ‘Aanvankelijk benaderde ik mijn dagen in de hoop dat de dingen min of meer zouden gaan zoals ik in gedachten had. Ik ben dokter, afgelopen november heb ik mijn specialisatie afgerond en in januari ben ik verhuisd naar een andere stad om aan een nieuwe baan te beginnen. Ik was vol verwachtingen, vol verlangen om, na zoveel jaar studie, eindelijk mijn roeping

³⁰ Hetzelfde gebeurt wanneer we proberen in te spelen op de behoeften van de ander: ‘Het is de ontdekking van het feit dat, juist omdat we van hen houden, *wij het niet zijn die hen gelukkig maken*; en dat zelfs de meest volmaakte samenleving, het meest solide wettelijke organisme, de meest overdadige rijkdom, de meest robuuste gezondheid, de zuiverste schoonheid, de meest ontwikkelde beschaving hen nooit gelukkig zullen kunnen maken (L. Giussani, *De zin van charitatief werk*, op: <https://nl.clonline.org>).

³¹ S. Tamaro, «Sotto l’albero vorrei ritrovare l’innocenza», *Corriere della Sera*, 22 dicembre 2020, p. 29.

als arts te kunnen verwezenlijken. Dan, in maart vorig jaar, de eerste *lockdown*. De directie van het ziekenhuis staat met de rug tegen de muur, mijn contract heeft geen prioriteit en wordt niet verlengd. Ik mag zelfs niet blijven om te helpen. Een nutteloze dokter. Midden in de pandemie! En intussen stroomden op tv de oproepen binnen aan artsen om zich te melden. Ik stuurde minstens tien cv's in op oproepen, dichtbij en ver weg, maar ik had nooit de juiste vereisten. Een nutteloze dokter. Mijn boosheid en frustratie kun je je voorstellen. Ik was het altijd eens geweest met wat ik hoorde zeggen over de waarde van het onvoorziene. Maar de waarheid is dat ik diep van binnen altijd meende dat het onvoorziene wel binnen de grenzen moest blijven van wat ik zelf al in mijn hoofd had. Daarom merkte ik dat ik mezelf in de steek gelaten, weggegooid en aan de kant gezet voelde. Ik zei tegen mezelf: 'Waar is je God nu? Als Hij bestaat, heeft hij me vergeten. Waarschijnlijk bestaat Hij niet'. Kortom, de indruk die mij rest van die maanden is er een van grote moeite. Toch zou ik willen dat mijn 'coronacrisis' niet verloren gaat. Ik zou de kans niet willen verliezen om tot de bodem te gaan van mijn twijfel aan het bestaan van God of, daarentegen, van de mogelijkheid dat God er is en dat mijn leven God echt ter harte gaat. Is het mogelijk om met ervaringszekerheid te zeggen dat 'zelfs de haren op ons hoofd geteld zijn'? Is het mogelijk daar zo zeker van te zijn dat we er zelfs rekenschap van kunnen geven aan wie niet gelooft, of simpelweg aan mezelf, wanneer ik twijfel?

Als we de crisis die we doormaken niet willen 'verspillen', zoals paus Franciscus zei, dan mogen we de kans niet voorbij laten gaan om ons te laten provoceren door de vragen die zich aan ons opdringen. De crisis niet verspillen betekent proberen antwoord te geven op de twijfel die zo vaak doordringt in ons hart. Als we die niet bij de horens vatten en we geen antwoord vinden dat op het niveau is van de vraag, dan zullen we genoodzaakt zijn weg te vluchten van onszelf, niet in staat het drama onder ogen te zien.

Vluchten voor jezelf is de meest gebruikelijke manier, zolang je je dat kunt veroorloven: wegblijven van de afgrond van je hart, van je behoeften die 'onmogelijk' bevredigd kunnen worden, die zich niet laten temmen en die ons verontrusten.

Waar tijdens de eerste golf angst en solidariteit in zekere mate de boventoon voerden, daar ging, tijdens de tweede, zoals we al zeiden, een onzekerheid over de toekomst prevaleren, een acuter besef van onze behoefte aan zin en van de moeilijkheid om ertegenover te staan. Dat motiveert dan ons wegvluchten. We vluchten omdat we geen leven kunnen verdragen dat zijn behoefte aan betekenis uitschreeuwt. Dan proberen we zo ver mogelijk weg te blijven van onszelf, haast 'alsof we onszelf minder belangrijk achtten dan al het overige'.³² Maar de prijs die je daarvoor betaalt, is een halvering van je leven, je leven dat in de uitverkoop gaat. Zoals Alessandro Baricco onlangs schreef: 'Wanneer gaan we eens praten over die andere dood? Over de sluipende dood, die je niet ziet? Geen kabinetsbesluit houdt er rekening mee, er zijn geen dagelijkse grafieken van, officieel bestaat ze niet. Maar al een jaar lang is ze er, iedere dag: namelijk heel het leven dat we niet leven'.³³

Door van onszelf weg te lopen, maken we de situatie alleen maar erger, want op die manier is niets meer van ons, wordt alles ons vreemd. Giussani heeft dit op onvergetelijke wijze beschreven: 'Het grootste obstakel voor onze menselijke weg is de verwaarlozing van het ik. Het tegendeel van een dergelijke verwaarlozing, dus belangstelling voor het eigen ik, is dus de eerste stap van een echt menselijke weg'. En hij vervolgt: 'Het zou vanzelfsprekend lijken dat iemand deze belangstelling heeft, maar dat is het helemaal niet: je hoeft maar te kijken wat een enorme scheuren van leegte het dagelijks weefsel van ons bewustzijn vertoont en wat een afwezigheid van gedachtenis'. Als deze woorden voor ons vandaag geschreven lijken te zijn – ook al stammen ze uit 1995 – dan is dat omdat de pandemie een ervaringsdynamiek aan de oppervlakte heeft gebracht die al eerder bestond en ook erna nog zal blijven. Giussani's woorden maken ons bewust van een permanente mogelijkheid voor

³² Nicolaas Cabasilas schrijft: 'Wat we doen, wat we gewoon zijn, wat ons juist lijkt, dat alles is erg belangrijk voor ons: alleen die dingen die echt van ons zijn, beschouwen we minder dan alle andere; we denken er niet over na hoe ze te behouden en hoe door middel van die dingen ons recht te verzekeren, alsof we onszelf minder belangrijk achtten dan al het overige. Laten we ons tenminste bekeren vanwege die nieuwigheid die alle dingen onthutst en omgevormd heeft' (N. Cabasilas, *La vita in Cristo [Het leven in Christus]*, Città Nuova: Rome 2005, p. 291).

³³ A. Baricco, 'Mai più, prima puntata [Nooit meer, eerste deel]', op: www.ilpost.it, 9 maart 2021.

de menselijke geest, van een bekoring die ons gedurende al onze dagen vergezelt: de verwaarlozing van onszelf. ‘Achter het woord ‘ik’ schuilt vandaag de dag een grote verwarring, maar [...] als ik mijn eigen ik verwaarloos, dan kunnen mijn relaties met het leven onmogelijk van mij zijn, dan kan het leven zelf (de hemel, de vrouw, de vriend, de muziek) onmogelijk van mij zijn. Om iets ernstig *van mij* te kunnen noemen, moet ik een heldere waarneming hebben van de constitutie van mijn ik. Niets is zo fascinerend als de ontdekking van de werkelijke dimensies van je ‘ik’, niets is zo rijk aan verrassingen als de ontdekking van je eigen menselijke gezicht’.³⁴

Deze verwarring wordt nog vergroot door een invloed van buiten onze persoon. De verzwakking van het zelfgevoel doet zich voor als een symptoom van de richting die onze cultuur genomen heeft en van de patstelling waarin ze zich bevindt: ‘Want een beschaving evolueert in de mate dat zij het aan de oppervlakte komen en helderder worden van de waarde van het individuele ik begunstigt’. Het is het paradoxale eindpunt van een parabool, die van de Nieuwe Tijd, waarin het ik gepretendeerd heeft zich in het centrum te plaatsen, als meester van zichzelf en van de dingen, en de rede zich tot maat van de werkelijkheid gemaakt heeft. God, het Mysterie, waarnaar de werkelijkheid uiteindelijk onherleidbaar verwijst, is uit de opvatting van leven en wereld verdreven. Dit heeft echter niet geleid tot een nauwere en meer rechtstreekse band met de werkelijkheid, maar, integendeel, tot een vlucht voor de werkelijkheid, voor haar betekenis, en tot een reductie van het menselijk bestaan tot een louter feitelijk gegeven. ‘In de verwarring over het ultieme gelaat van het eigen ‘ik’ en van de werkelijkheid, is er nu een extreme poging aan het rijpen om deze vlucht voor de relatie met dat oneindige Mysterie dat elke redelijke mens toch aan de horizon en aan de wortel van elke menselijke ervaring waarneemt, te vervolgen: het leven moet elke mogelijke ultieme consistentie ontzegd worden. Wanneer de werkelijkheid aan de vermeende heerschappij van de mens lijkt te ontsnappen, rest de hoogmoed nog één hulpbron: haar elke mogelijke consistentie te ontzeggen, alles willekeurig te beschouwen als een illusie of spel. Wat in de huidige manier van denken en kijken overheerst, kunnen we nihilisme noemen’.³⁵

Het is een vlucht zoals die, op een heel andere manier, in de Bijbel beschreven wordt in het eerste hoofdstuk van de profeet Jona. We weten hoe die geschiedenis verloopt. Tweemaal wordt het in dat hoofdstuk herhaald: Jona vluchtte weg voor het aangezicht van de Heer.³⁶ Maar dit wegvluchten voor God, zegt Giussani, valt samen met ‘vluchten voor onze verantwoordelijkheid, dat wil zeggen vluchten voor het leven dat ‘één’ is, voor de eenheid met alle dingen, vluchten voor de volheid, vluchten voor de betekenis en de volheid’. Daarom is – zo zei hij in 1963 tot een groep toenmalige verantwoordelijken –, ook al zouden we ‘beslist toegewijd zijn aan een katholieke beweging’ en er al onze vrije tijd aan geven, onze vlucht voor de relatie met het Mysterie ‘een leegte die we toestaan aan elk van onze dagen’,³⁷ een vlucht voor onszelf, die verschillende vormen kan aannemen.

a) *Activisme*

De kreet die opstijgt uit de ingewanden van ons menszijn kunnen we ontwijken door ons verwoed in de actie te storten, door ons zó in te spannen dat we geen tijd meer hebben om aan onze ware behoeften te denken. De activiteit wordt dan als een *drug*. Hoezeer dit activisme ons leven binnendringt, zagen we toen de *lockdowns* ons dwongen om stil te blijven staan; opgesloten in onze huizen, waren we plotseling gedwongen met onszelf de balans op te maken! En hoevelen van ons ontdekten leeg en gedesoriënteerd te zijn, voor zichzelf onverdraaglijk! Activisme is handelen zonder passende redenen, en daarom stelt het ons niet open, laat het ons niet groeien. En wanneer je dan ogenblikken van verplichte pauze beleeft, blij je vol onzekerheid te zijn en voel je het gewicht van jezelf als een

³⁴ L. Giussani, *Alla ricerca del volto umano [Op zoek naar het gezicht van de mens]*, Bur: Milaan 2007, p. 9.

³⁵ *Ibid.*, p. 10, 13.

³⁶ Vgl. Jona 1,3.10.

³⁷ Fraternaliteit van Gemeenschap en Bevrijding, *Audiovisuele documentatie*, Geestelijke Oefeningen van de verantwoordelijken van GS, Varigotti (Savona), 6-9 december 1963.

rotsblok op je schouders liggen. Zoals een jonge vrouw me schrijft: ‘In deze zo lastige en dorre maanden, heb ik gemerkt dat het me niet lukt om tegenover bepaalde vragen te staan; wanneer ze opkomen (en dat gebeurt vaak), probeer ik ze te overstelpen met de lijst van dingen die er nog gedaan moeten worden; dat doe ik omdat ik er geen antwoord op heb. En dat maakt me kapot. Als vrienden me vragen hoe het met me gaat, weet ik nooit wat ik moet antwoorden: ik heb twee fantastische en gezonde kinderen, het gaat goed met ons, economisch hebben we van de pandemie niet te lijden gehad, ik heb niets te klagen, maar ik voel altijd sterk een leegte en een grote eenzaamheid, ik ben altijd boos en van alles zie ik altijd de negatieve kant. Met mijn vrienden ben ik haast nooit vrij, omdat ik bang ben dat als ik mijn leegte tevoorschijn haal, er een pijnlijke stilte zal vallen, zonder mogelijkheid tot ontsnapping, behalve door snel van onderwerp te veranderen’.

Het activisme waar ik het over heb kan vele doelen of werkterreinen hebben: gewoonlijk is het ons werk, maar het kan ook een partij, een cultureel project, vrijwilligerswerk, of – zoals Giussani zei – een ‘katholieke beweging’ zijn. Wij zijn de eersten die deel hebben aan deze houding: we kunnen ons gebrek aan ernstig engagement met ons menszijn afschuiven op een ‘doen’. Zelfs ‘de dingen van de beweging doen’ kan een manier zijn om van onszelf weg te vluchten.

Bij vele gelegenheden heeft Giussani ons voor deze houding gewaarschuwd en ons opmerkzaam gemaakt op wat eraan ten grondslag ligt. Want bij activisme bestaat de betekenis van het leven, wat we echt waarderen, feitelijk uit de dingen die we doen, de dingen waarbij we betrokken zijn en waarin we voldoening zoeken: niet uit God, niet uit Christus, niet uit de relatie met het mens geworden Mysterie. ‘In feite, existentieel gesproken, waarderen we andere dingen meer dan Christus’. We zijn niet met de beweging verbonden vanwege het Mysterie dat het in zich draagt, maar vanwege de dingen die we doen. En ‘zo wordt onze levenservaring niet ontwikkeld’.³⁸ Laten we niet denken dat het overdreven is deze dingen te zeggen. Want wanneer wat ons bindt alleen datgene is wat we doen, dan zal ons samen zijn ons vroeg of laat niet meer interesseren: ‘Ik ben dertig jaar geleden bij de beweging weggegaan, na mijn afstuderen: mijn dagen waren weliswaar vol activiteiten en relaties, maar het was of de betekenis van dat alles verloren was gegaan, ze werd als vanzelfsprekend beschouwd, en dat maakte mijn leven dor’.

b) Verstrooiing: de leegte proberen te vullen met lawaai

Wanneer het bijna onvermijdelijk wordt dat we ons bewust worden van onze eigen broosheid, zoals gebeurde in deze periode van provocatie en beproeving, wanneer we onze contingentie, onze eigen vluchtigheid met de hand aanraken, dan nemen we gemakkelijk onze toevlucht tot het wapen van de verstrooiing. Aangezien er vragen in ons opkomen die ons ter discussie stellen, ons onrustig maken en waarop we geen antwoord weten, proberen we ons gebrek aan antwoord op te vullen met lawaai. In onze vrije tijd jagen we op prikkels en nieuws, dwalen we doelloos rond op internet en *social media*, verschaffen we ons telkens nieuwe interesses, gaan we snel over van het ene op het andere zonder iets echt te verdiepen: ons doel, of we het nu toegeven of niet, is om de kwestie van de bestemming, de aandrang die we voelen, te ontwijken, te proberen niet met onszelf in het reine te hoeven komen.³⁹ Het is een bot wapen, dat weten we, uiteindelijk houdt het geen stand, maar we stellen ons tevreden met de wapenstilstand die het ons, althans voor een tijdje, verzekert.

Verstrooiing en onnadenkendheid kunnen veel van onze dagen en zelfs lange perioden van ons leven kenmerken. Ze vertegenwoordigen in zekere zin de andere kant van het cynisme: want wanneer verstrooiing niet werkt, neemt cynisme het over, hetgeen een andere manier is om de deur te sluiten

³⁸ L. Giussani, *La convenienza umana della fede [Het geloof komt de mens goed uit]*, Bur: Milaan 2018, p. 104 e 107.

³⁹ De verstrooiing, zo onderstreept Guardini, is ‘die toestand [...] waarin de mens geen geestelijk centrum heeft noch zichzelf een eenheid weet, waarin zijn gedachten rusteloos heen en weer worden geslingerd, waarin zijn gevoelens onbepaald zijn en zijn wil de eigenlijke, wezenlijke mogelijkheid niet beheerst’ (R. Guardini, *Oefenschool voor het gebed* (vert. A.T. Krafft-van de Koppel), Pax: ’s-Gravenhage z.j.², p. 30).

voor de aandrang in onszelf: we geven er dan de voorkeur aan alles te bestempelen als inconsistent en te varen ‘langs de oevers van het gevoel van het niets’.⁴⁰

‘Wat men gewoonlijk met het banale woord verstrooiing aanduidt, kon – naar het mij voorkwam –’, geeft Bernanos toe, ‘iemand’s gedachten niet op een dergelijke manier verbrokkelen, uiteenrafelen’.⁴¹ Onze persoon zinkt weg in de vervreemding, in het mechanische; we worden steeds minder voor onszelf aanwezig. ‘Verstrooid’ betekent: losgerukt van de substantie van het leven.

c) Terug naar normaal, de bladzijde omslaan

‘Wat staat ons te wachten? Is het doek werkelijk gevallen? Kunnen we naar ons vroegere leven terugkeren, of is het voor altijd voorbij?’⁴², vroeg Orwell zich in 1939 af. De vraag is nog altijd even bijtend. Zo snel mogelijk de bladzijde omslaan, wat er gebeurd is achter ons laten, vergeten! Dat is het gebod dat de ronde lijkt te doen: doen alsof er niets gebeurd is, alsof onze vragen niet ontwaakt zijn, alsof er niemand gestorven is en alsof onze verwarring een incident was dat met een veeg van de spons kan worden uitgewist. Het is een bekoring die altijd op de loer ligt, zoals Vasili Grossman aan het eind van zijn leven schreef: ‘Laat alles weer worden zoals het was vóór die onverdraaglijke verandering, laat alles weer gewoonte worden, bekende kost, en er geen spoor meer overblijven van die nieuwigheid die je botten breekt en in je bloed gaat zitten’.⁴³ Zo’n houding kan nooit iets toevoegen aan onze ervaring, integendeel, zo blijkt duidelijk.

⁴⁰ L. Giussani, *La familiarità con Cristo [Vertrouwd met Christus]*, San Paolo: Cinisello Balsamo (Milaan) 2008, p. 147.

⁴¹ G. Bernanos, *Dagboek van een dorpspastoor* (vert. J. Benoit), De Toorts: Heemstede z.j.², p. 303.

⁴² G. Orwell, *Happend naar lucht* (vert. G. Komrij), Atlas: Amsterdam/Antwerpen 2007⁴, p. 243.

⁴³ V. Grossman, *Il bene sia con voi [Alle goeds]!*, Adelphi: Milaan 2011, p. 212.

HOOFDSTUK 2 WIJ ZIJN VERWACHTING

Activisme, verstrooiing, het gebod om terug te keren naar de normaliteit – niet, let wel, het begrijpelijke zoeken naar een oplossing voor de moeilijkheden en het herstel van een meer houdbare medische en economische toestand, maar de zucht om te vergeten, om de menselijke vragen het zwijgen op te leggen – het zijn allemaal manieren om van jezelf en van de werkelijkheid weg te vluchten: voor de meesten is het de gewone instelling, die het mogelijk maakt geen rekening te houden met die diepte van het eigen ik die we kunnen samenvatten met het reeds gebruikte woord ‘verwachting’; een levens-verwachting, een verwachting van betekenis, van volheid, van vervulling. Er zijn echter, zoals we gezegd hebben, omstandigheden, zoals de pandemie met al haar gevolgen, die, al is het maar voor enkele ogenblikken, ons ontrukken aan onze verstrooiing, onze vlucht de pas afsnijden en ons weer voor onszelf plaatsen.

Waarom mislukken onze pogingen om onszelf te verwezenlijken of voor onszelf te vluchten? Omdat ‘de ziel de wereld overstijgt, zij niet tevreden is met wat de ogen zien, met wat ik weet. Zij huilt van heimwee’.¹ Hoe toegewijd of koppig we onze pogingen ook verrichten, geen ervan slaagt erin ons de vervulling te verschaffen die we impliciet of expliciet zoeken wanneer we ’s ochtends opstaan, wanneer we onze activiteiten ondernemen of onze ‘ontsnappingen’ organiseren. Vanwege de structurele ontoereikendheid van onze krachten en van de dingen die we weten te bereiken, lukt het ons niet te vinden waar we ten diepste op wachten. Daarom merkt Simone Weil scherp op: ‘De kostbaarste waarden moet men niet zoeken, ze moeten worden afgewacht. Uit eigen kracht immers kan de mens hen niet vinden. Als hij naar hen op zoek gaat, zal hij op valse waarden stuiten en niet weten dat zij vals zijn’.²

1. Een onuitroeibaar gegeven

De verwachting is daarom altijd wat er overblijft wanneer onze pogingen, waaronder onze successen – ik zou zelfs zeggen, vooral onze successen – onvoldoende zijn gebleken om het doel te bereiken, dat wil zeggen onze vervulling, de volheid hier en nu, op elk moment, niet morgen of in het hiernamaals.

Eén van de grootste hedendaagse dichters, Adam Zagajewski, die net is overleden, vat de weidsheid van onze verwachting in de volgende woorden:

‘Die korte momenten
Die zo zelden voorkomen –
Is dat soms het leven?
Die weinige dagen
Waarin de dingen weer helder worden –
Is dat soms het leven?
Die momenten waarop de muziek
Haar waardigheid herwint –
Is dat soms het leven?
Die zeldzame uren
Dat de liefde zegeviert –

¹ P. Van der Meer, *Diario di un convertito [Dagboek van een bekeerling]*, Paoline: Alba (Cuneo) 1967, p. 34.

² S. Weil, *Wachten op God*, Bijleveld: Utrecht 2019^s, p. 79.

Is dat soms het leven?’³

Op voorbeeldige wijze vertolkt het gedicht iets dat tot ieders ervaring behoort. Ofschoon de cultuur waarin wij leven deze verwachting probeert te onderdrukken, te ontmoedigen of te veranderen, toch botst elke poging daartoe met iets dat niet kan worden vermeden: onze menselijke natuur. Dat wordt erkend door Bertold Brecht in één van zijn gedichten:

‘Je wensen niet vervullen, maar vergeten,
dat geldt voor wijs.
Ik kan dat alles niet.
Echt, ik leef in duistere tijden!’⁴

Zelfs duistere tijden kunnen het verlangen, de verwachting van iets dat overeenstemt met onze dorst naar leven, niet uit ons hart wegnemen. ‘De dominante cultuur’, die een bepaald belang kan hebben bij het bevorderen van het uithollen van de zin van het leven en daarom het existentiële nihilisme begunstigt, ‘hoezeer deze ook de geest van het individu en dus van de massa kan beïnvloeden, loopt tegen een grens aan die haar tegenhoudt: de natuur van de mens, gedefinieerd door het religieuze zintuig’. Deze natuur, zo beweert don Giussani, kan ‘niet alleen [...] nooit helemaal afgestompt raken, ze zal zelfs altijd, min of meer merkbaar, in een houding van verwachting verkeren’.⁵

Deze verwachting is het onuitroeibare gegeven waarmee ieder van ons op elk moment van zijn leven in het reine moet komen, ook wanneer hij het ontvlucht. ‘Heeft iemand ons soms iets beloofd? Waarom wachten we dan?’⁶ Met deze woorden identificeerde Pavese het centrum van zijn en ons ik, iets wat we allemaal hebben: de verwachting. Deze behoort tot onze oorspronkelijke materie: wij zijn gemaakt als ‘verwachting van’. We wachten niet alleen: we *zijn* verwachting!

Een vriendin schreef me: ‘Ik besef dat mijn diepste ik wacht op iets dat hoop geeft, erop wacht te kunnen zeggen: ‘Ja, er is hoop’. In een tijd waarin ik geneigd zou zijn te antwoorden: ‘Daar ben ik nog niet zo zeker van’, merk ik dat ik gemaakt ben als verwachting van een ultieme positiviteit in alles wat ik beleef, dat wil zeggen, dat ik gemaakt ben voor de hoop. Ik weet wel dat zowel Giussani als jij vaak tegen ons herhaald hebben en ons hebben laten zien dat, als zo’n verwachting er is, dit al een teken is dat wat erop antwoordt, bestaat. Maar het lijkt me dat ik dit alleen met woorden weet te herhalen’.

Niemand, zelfs niet degenen die deze verwachting niet lijken te hebben, die er geen belang aan hechten of ze niet serieus nemen, afgeleid of gecensureerd in hun menselijkheid als ze zijn, niemand kan onverschillig blijven wanneer hij aanloopt tegen een aanwezigheid vol belofte, vol betekenis die daarmee te maken heeft: ze zien dan hoe hun eigen verwachting weer opvlamt, ze moeten aan zichzelf bekennen dat ook zij heimelijk ergens op wachtten. Zoals die studenten overkwam die, tussen twee *lockdowns* in, in een klimaat van vrijwel volkomen berusting, van een paar studiegenoten de flyer ‘De universiteit is niet dicht zolang wij leven’ kregen.⁷ Hun gezichten veranderden, hun verwachting bloeide weer op.

Onze verwachting is een gegeven. Dit is wat Benedictus XVI in herinnering riep: ‘De verwachting, het wachten is een dimensie, die door ons hele persoonlijke, gezins- en sociale bestaan heen gaat. De verwachting is iets dat zich in duizenden situaties voordoet, van de kleinste en banaalste tot aan de belangrijkste, die ons geheel en al in beslag nemen. Denken we hierbij o.a. aan het in verwachting zijn van een kind bij een echtpaar; denken we aan een familielid of een vriend, die van verre gaat komen, om ons te bezoeken; denken we aan de verwachting van een jongere op de uitslag van een beslissend tentamen of een sollicitatiegesprek; aan het wachten in de affectieve betekenis van het

³ A. Zagajewski, ‘I brevi istanti [De korte momenten]’, in: Id., *Guarire dal silenzio [Genezen van de stilte]*, Mondadori: Milaan 2020, p. 16.

⁴ B. Brecht, *An die Nachgeborenen*.

⁵ L. Giussani, ‘Il ‘potere’ del laico, cioè del cristiano [De ‘macht’ van de leek, dat wil zeggen van de christen]’, door A. Scola, in: *30Giorni*, nr. 8, augustus 1987.

⁶ C. Pavese, *Leven als ambacht*, De Bezige Bij: Amsterdam 2003, p. 308.

⁷ <https://www.ateneostudenti.it/2020/11/01/luniversita-non-e-chiusa-finche-noi-viviamo/>

woord in de ontmoeting van geliefden, bij het wachten op een antwoord op een brief of op het accepteren van vergeving... Men kan zeggen dat de mens leeft, zolang hij iets verwacht, zolang in zijn hart de hoop levendig is. En aan zijn verwachtingen herkent men de mens: onze morele en geestelijke 'status' kan daaraan afgemeten worden, wat wij verwachten, wat wij hopen'.⁸

De verwachting maakt zozeer ons ik uit dat zelfs de ergste, de pijnlijkste, de meest tegenstrijdige situaties haar niet geheel kunnen elimineren; zelfs in omstandigheden waarin er alle reden zou zijn om niets meer te verwachten, vinden we hiervan het getuigenis: 'Mijn tijd is altijd vol maar op de achtergrond staat van de morgen tot de avond het wachten',⁹ schreef Dietrich Bonhoeffer uit de Tegelgevangenis in Berlijn, waar hij van 1943 tot 1945 opgesloten zat en uiteindelijk, vanwege zijn verzet tegen het naziregime, werd opgehangen. Hij verloor geen minuut, en op de achtergrond groeide de verwachting.

Niets kan deze elementaire en onverwoestbare evidentie verslaan: wij zijn 'verwachting van'. Verwijzend naar een kort verhaal van Kafka, spreekt de Spaanse schrijver Gustavo Martín Garzo over ons hart dat wacht als 'een dier dat vraagt om dingen die wij niet kunnen doen, maar blijft aandringen dat we ze doen'.¹⁰ En in dezelfde lijn schrijft Iribarren: 'En hoe kan het / – zeg ik tot mezelf, kijkend naar het leven dat voorbijgaat! Op weg naar het strand – dat ondanks / de genadeloze verwoestingen die de tijd ons toebrengt, het zelfs geen greintje / minder wordt, het ons geen seconde / rust laat, dit onophoudelijk dromen van het onmogelijke'.¹¹

2. De genegenheid voor jezelf

Let wel, met dit gegeven van de verwachting, hoe indrukwekkend en objectief het ook is, is nog niet alles gezegd. Dat wil zeggen: het vraagt erom dat we het erkennen, aanvaarden, laten gelden. Het daagt dus onze rede en onze vrijheid uit. Dit is onze grootsheid als mensen: de verwachting zit in onze natuur, maar we kunnen op allerlei manieren – zoals we gezegd hebben – proberen te leven alsof ze er niet was, onszelf af te leiden, te doen alsof ze er niet is; ze is er, maar ze legt zichzelf niet op mechanische wijze aan ons op.

Iemand zou nu het feit dat de evidentie van de verwachting die we zijn, zich niet op mechanische wijze oplegt, maar door ons erkend moeten worden, als het zoveelste ongeluk kunnen beschouwen; en evenzo het feit dat wij ze niet alleen met onze eigen krachten niet kunnen vervullen, maar ze evenmin van ons kunnen afschudden. Maar als we trouw blijven aan onze ervaring, dan begrijpen we dat het ons helemaal niet goed uit zou komen ze los te rukken uit de vezels van ons zijn en dat het een geluk is dat ons pogen om onze verwachting te smoren uiteindelijk tot mislukken gedoemd is. Nogmaals verheldert Pavese de kwestie: 'Wachten is nog een bezigheid. Nergens op wachten, dat is verschrikkelijk'.¹² Ieder kan dit verifiëren wanneer hij 's ochtends wakker wordt en niets verwacht. Op die momenten zal hij aan zichzelf kunnen bekennen of het beter is om wakker te worden terwijl je iets verwacht of je ogen te openen voor de dag zonder ergens op te wachten.

De verwachting – die niemand geheel en al uit zijn hart kan uitroeien – plaatst ons elke ochtend voor een alternatief, dat een appel doet op wat onze menselijke grootsheid definieert: onze vrijheid. Wat is het alternatief? De verwachting serieus nemen of ze laten schieten. De beslissing is nooit vanzelfsprekend. Dit is omdat we vrij zijn. Iemand schrijft me: 'Het is voor het eerst dat ik probeer

⁸ Benedictus XVI, *Angelus*, 28 november 2010.

⁹ D. Bonhoeffer, *Verzet en overgave* (vert. L. Lagendijk), Kok: Utrecht 2017⁴, p. 116.

¹⁰ G.M. Garzo, 'Estimado [Beste] Franz Kafka', in: *El País*, 25 oktober 2020.

¹¹ 'Y cómo puede ser / —me digo, viendo pasar la vida / hacia la playa—, que, pese / a las devastaciones inclementes / que el tiempo / nos inflige, / no se amortigüe un ápice / siquiera, no nos dé tregua / un segundo, / este incesante / soñar con lo imposible' (K.C. Iribarren, 'Verano cruel [Wrede zomer]', in Id., *Seguro que esta historia te sueña*, op. cit., p. 330-331).

¹² C. Pavese, *Leven als ambacht*, op. cit., p. 324.

een antwoord te geven op de vragen die je ons stelt voor Geestelijke Oefeningen of assemblees, want het is voor het eerst dat ik mezelf zo serieus ben gaan nemen dat ik tot mezelf zeg dat de vraag ‘Is er hoop?’ echt voor mij bedoeld is, echt tot mij gericht, en dat niet alleen ‘de anderen’ erop moeten antwoorden. Ik heb ontdekt dat van mijn leven ik de hoofdrolspeelster ben’.

Het drama van onze vrijheid, dat elke dag wordt opgevoerd, wordt goed beschreven in ‘George Grey’ van de *Spoon River Anthologie*:

‘Dikwijls heb ik het marmer bekeken
Dat voor mij uitgebeiteld was:
Een schip met gestreken zeil in de haven.
In werkelijkheid beeldt het niet mijn bestemming uit
Maar mijn leven.
Want mij werd liefde geboden maar ik deinsde terug voor de teleurstelling;
Lijden klopte aan mijn deur, maar ik was bang;
Ambitie riep me toe, maar ik vreesde de kansen.
Toch hunkerde ik al die tijd naar betekenis in mijn leven.
En nu weet ik dat we het zeil moeten hijsen
En de wind van de bestemming vangen
Waar hij de boot ook heen zal drijven.
Zin geven aan je leven kan uitlopen op waanzin,
Maar leven zonder betekenis is een marteling
Van rusteloosheid en vaag verlangen –
Het is een boot die verlangt naar de zee en toch bang is’.¹³

We zijn als een schip dat hunkert naar de zee; het kan niet anders dan de zee verwachten, want deze hunkering maakt deel uit van zijn wezen; en toch is het er bang voor. Welnu, hier begint dan de strijd: meegaan in de hunkering naar de zee, in de honger naar een leven vol betekenis; ofwel je terugtrekken, je tevreden proberen te stellen, geen risico nemen, uit angst voor het onvoorziene.

Over deze bekoring, om ons terug te trekken uit onze menselijkheid, om onszelf, uit angst, het onverwachte te besparen, om veilig aan boord te blijven van ‘een schip met gestreken zeil in de haven’, heeft Jezus het als hij in het Evangelie de parabel van de talenten vertelt.

‘Het is ermee als met een man die bij zijn vertrek naar het buitenland zijn dienaars bij zich riep om hun zijn bezit toe te vertrouwen. Aan de een gaf hij vijf talenten, aan de ander twee, aan een derde één, ieder naar zijn bekwaamheid. Daarna vertrok hij. Die de vijf talenten gekregen had, ging er terstond mee werken en verdiende er vijf bij. Zo verdiende ook degene die er twee gekregen had, er twee bij. Maar die er één had gekregen, ging een gat in de grond graven en het geld van zijn heer verbergen. Een hele tijd later kwam de heer van de dienaars terug en hield afrekening met hen. Die de vijf talenten gekregen had, trad naar voren en bood nog vijf talenten aan met de woorden: Heer, vijf talenten hebt gij mij toevertrouwd; ziehier, vijf talenten heb ik erbij verdiend. Zijn meester sprak tot hem: Uitstekend, goede en trouwe dienaar, over weinig waart ge trouw, over veel zal ik u aanstellen. Ga binnen in de vreugde van uw heer. Nu trad die van de twee talenten naar voren en zei: Heer, twee talenten hebt gij me toevertrouwd; ziehier, twee talenten heb ik erbij verdiend. Zijn meester sprak tot hem: Uitstekend, goede en trouwe dienaar, over weinig waart ge trouw, over veel zal ik u aanstellen. Ga binnen in de vreugde van uw heer. Ten slotte trad ook die van één talent naar voren en zei: Heer, ik heb ervaren dat gij een hard mens zijt, die oogst waar gij niet gezaaid hebt en binnenhaalt waar gij niet hebt uitgestrooid. Daarom was ik bang en ben uw talent in de grond gaan verbergen. Hier hebt ge uw eigendom terug. Maar zijn meester gaf hem ten antwoord: Slechte en luie knecht, je wist toch dat ik oogst waar ik niet gezaaid heb, en binnenhaal waar ik niet heb uitgestrooid? Daarom had je mijn geld bij de bankiers moeten uitzetten, dan zou ik bij mijn komst mijn bezit met rente teruggekregen hebben. Neemt hem dus dat talent af en geeft het aan wie de tien talenten heeft. Want aan ieder die heeft, zal gegeven worden, zelfs in overvloed gegeven worden; maar wie niet

¹³ E. Lee Masters, ‘George Gray’, in: Id., *Spoon River Anthology*.

heeft, hem zal nog ontnomen worden zelfs wat hij heeft. En werpt die onnutte knecht buiten in de duisternis; daar zal geweest zijn en tandengeknars'.¹⁴

De meester verwijt de knecht dat deze uit angst geen risico genomen heeft. Enkel wie riskeert, zegt Jezus, kan het leven winnen. Inderdaad eindigt de parabel als volgt: 'Want aan ieder die heeft, zal gegeven worden, zelfs in overvloed gegeven worden; maar wie niet heeft, hem zal nog ontnomen worden zelfs wat hij heeft'. Jezus kende de aard van de mens heel goed en ook zijn verleiding om geen risico's te nemen, de riemen binnenboord te halen en comfortabel in een haven te blijven liggen. Maar wie in zijn leven niet riskeert, zichzelf niet op het spel zet om de betekenis te winnen, die zal zonder iets, leeg achterblijven.

Je eigen behoefte, je honger en dorst naar een vol leven serieus nemen, is het eerste teken van genegenheid voor jezelf, en dat is het minst voor de hand liggende dat er bestaat. Want onze behoeften en noden 'voelen we hoe dan ook en we beklagen ons met een kreet van pijn [...] wanneer ze niet bevredigd worden; maar gewoonlijk nemen we ze niet serieus',¹⁵ geven we ze niet het krediet dat ze opeisen, volgen we niet de richting die ze aanduiden.

Wat heb je nodig om die genegenheid voor jezelf te kunnen hebben? 'Genegenheid voor jezelf vergt armoede', zei Giussani in 1983 tot studenten. 'Daarom heeft Christus gezegd: 'Zalig de armen van geest' of 'Zalig wie hongeren en dorsten naar de gerechtigheid'; want [genegenheid voor onszelf] is geen gehechtheid aan iets wat wij gedefinieerd hebben, maar aan iets wat ons definieert; de erkenning van iets wat ons definieert, zonder dat wij hebben kunnen ingrijpen om de zaak te bepalen. Zo vallen al onze koppige pogingen om onszelf een door ons bedacht, ingebeeld of gekozen object te laten willen, in het niet bij ons vereiste van liefde of ons vereiste van persoonlijke vervulling of ons vereiste van gezelschap'.¹⁶

Genegenheid voor jezelf heeft dus niets met eigenliefde te maken: het stelt ons juist open voor de ontdekking van onze constitutieve vereisten, van onze oorspronkelijke behoeften, in hun naaktheid en weidsheid. Want wie is de arme van geest? 'Dat is iemand die niets heeft op één ding na, waarvoor en waarvan hij gemaakt is, namelijk een oneindige aspiratie [...]: een grenzeloze verwachting. Het is geen grenzeloze verwachting omdat de opeenstapeling van de zaken die hij verwacht zonder einde is; nee, [de arme] verwacht niets [concreets, dat hem vervolgens zou teleurstellen], maar hij beleeft een openheid zonder grenzen [...] [het lijkt bijna een tegenstrijdigheid]. Zoals een gedicht van Clemente Rebora zegt [...]: 'Ik verwacht niemand...', maar toch [...] ziet hij [...] vol spanning uit'.¹⁷ Dat is de originaliteit van de mens, dat hij vol spanning uit ziet naar iets waarvan hij nog niet weet wat het is, maar dat hem van top tot teen grijpt.

De mens is verwachting – dat is onze natuur – maar verwachting waarvan? Het hart van de mens is verwachting van het oneindige, een grenzeloze verwachting. De arme is de mens die samenvalt met deze verwachting, die uit ziet naar iets wat hij niet kent, wat hij niet kan meten, maar wat hem vormt en hem onweerstaanbaar aantrekt.

Je ontmoet niet zo gemakkelijk personen die het menselijke weten te vatten in zijn totaliteit, zonder reducties. Ik herinner me nog wat een indruk het op mij maakte Giussani te horen spreken: hij keek naar het menselijke met een zodanig vermogen om alles waaruit het bestaat te omhelzen, dat ik zinnig kreeg om mezelf op dezelfde manier te omhelzen. Te weten dat er iemand was die mijn menselijkheid zo radicaal omhelsde, vervulde me met dankbaarheid. Als we iemand onderscheppen die in staat is tot zo'n blik, dan is dat een bevrijding. 'Ernstig genegenheid hebben voor jezelf', schrijft Giussani verder, 'betekent je eigen grenzeloze behoefte waarnemen, maar – wil ik benadrukken – niet je grenzeloze behoefte in de zin dat je honderdduizend dingen wilt en er daarna nog een verlangt. Ze is grenzeloos juist omdat ze totaal niet uitgaat van een *beeld* van wat ze nodig heeft: ze 'is' behoefte!'¹⁸ Ze is verwachting! Wie weet wat een ervaring iemand moet hebben om deze dingen te kunnen

¹⁴ Mt 25,14-30.

¹⁵ L. Giussani, *Uomini senza patria [Mensen zonder vaderland]*, Bur: Milaan 2008, p. 295.

¹⁶ *Ibid.*, p. 296.

¹⁷ *Ibid.*, p. 297-298.

¹⁸ *Ibid.*, p. 299.

zeggen! Ieder van ons ‘is’ behoefte, grenzeloze behoefte, die aan elk mogelijk beeld voorafgaat en het overstijgt.

3. ‘Mocht Gij de hemel toch openscheuren om af te dalen!’

Onze verwachting serieus nemen laat ons niet minder in spanning zijn om wat ze zal kunnen vervullen. Deze gespannen verwachting gaat door heel onze persoon en door heel de geschiedenis heen: in ons zit een onherleidbare en unieke verwachting van iets dat grenzeloos is en wij zijn niet bij machte ons voor te stellen hoe zij vervuld zal kunnen worden. Het is een mysterie. Onze verwachting is gericht op ‘iets’ wat we niet kennen, dat elke identificatie en elke maat overstijgt. Dit is moeilijk te accepteren, maar hierin zit de hele grootsheid van de mens.

Sinds ik dat voor het eerst bij Leopardi las, ben ik het nooit meer vergeten: ‘Het feit dat de mens door niets op aarde kan worden tevredengesteld’¹⁹ is het grootste teken van de grootsheid van de mens. Een dergelijke blik op de mens is zeldzaam. Voor velen is het feit dat ze door niets op aarde kunnen worden tevredengesteld een ongeluk, en ze zouden er alles voor over hebben om deze verwachting te reduceren, om zich tevreden te kunnen stellen met iets wat binnen handbereik is. Echter, schrijft Miguel de Unamuno, ‘wat voorbijgaat stelt me niet tevreden, [...] ik heb dorst naar de eeuwigheid [...] zonder deze is alles mij om het even. Ik heb die nodig, ik heb het nodig! Zonder haar is er geen levensvreugde meer en zegt levensvreugde me niets meer. Het is al te gemakkelijk om te zeggen: ‘Je moet leven, je moet je tevredenstellen met het leven’. En wat dan met degenen die er niet in slagen zich daarmee tevreden te stellen?’²⁰

Deze onbevredigdheid verwijst naar iets dat zo groot is dat we het ons niet kunnen voorstellen. ‘De huidige toestand van de mens is pure verwachting van een gebeurtenis die hij op geen enkele manier kan voorbereiden en waarvan het verschijnen absoluut onvoorzienbaar is’.²¹ Wij weten niet wat het is noch hoe het zal kunnen gebeuren, en toch wachten we erop. Sterker nog, het is juist dat wat we vooral, uiteindelijk verwachten. Nu net zozeer als toen, tweeduizend jaar geleden. Dit wordt goed samengevat door Ernest Hello waar deze spreekt over de tijd van Jezus: ‘Terwijl zij wachtten, had de oude Romeinse wereld gruwzame wonderen verricht, hadden vijandige ambities oorlog gevoerd, had de aarde zich gebogen voor de scepter van Caesar Augustus. De aarde had nog niet het belang ingezien van wat er in haar gebeurde. Verdoofd door het lawaai [...] van oorlogen en twisten, had ze niet iets belangrijks opgemerkt dat aan het gebeuren was: namelijk de stilte van hen die in de diepe plechtigheid van hun verlangen, wachtten. De aarde wist niets van dit alles. En als men vandaag opnieuw zou moeten beginnen, zou men er niet meer van af weten dan toen. Dan zou men het met dezelfde onwetendheid negeren, of met dezelfde minachting verachten, als men gedwongen zou zijn het op te merken. Het was de stilte, zeg ik, datgene wat echt *volbracht* werd op het aardoppervlak zonder dat de aarde het wist. Deze stilte was een echt handelen. Het was geen negatieve stilte, de

¹⁹ Het complete citaat van de bekende passage van Leopardi luidt: ‘Het feit dat de mens door niets op aarde noch om zo te zeggen door de aarde in haar geheel kan worden tevredengesteld, dat hij de onnoemelijke uitgestrektheid van de ruimte, het aantal en de wonderbaarlijke grootte van de werelden beschouwt en tot bevinding komt dat alles nietig en klein is voor de capaciteit van zijn geest, dat hij zich het oneindig grote aantal werelden en het oneindig grote heelal voorstelt en voelt dat zijn geest en zijn verlangen nog groter zouden kunnen zijn dan dat heelal, dat hij de dingen altijd beschuldigt van ontoereikendheid en nietswaardigheid en dat hij een tekort en een zinledigheid en daarom een verving ervaart, dit alles schijnt mij toch het meest doorslaggevende bewijs van grootheid en adel te zijn dat zich in de menselijke natuur manifesteert’ (G. Leopardi, ‘Gedachte’ LXVIII, in: Id., *Gedachten* (vert. F. van Dooren), Arbeiderspers: Amsterdam 1995², p. 60.

²⁰ M. de Unamuno, ‘Cartas inéditas de [Niet eerder gepubliceerde brieven van] Miguel de Unamuno y [en] Pedro Jiménez Ilundain’, door H. Benítez, in: *Revista de la Universidad de Buenos Aires* 3 (9/1949), p. 135, 150; geciteerd door p. Raniero Cantalamessa, *Vi annunciamo la vita eterna (1Gv 1,2) [Wij verkondigen u het eeuwige leven (1 Joh 1,2)]*, Tweede Adventspreek, 11 december 2020.

²¹ J. Daniélou, *Saggio sul mistero della storia*, op. cit., p. 216.

afwezigheid van woorden; het was een positieve stilte, actiever dan welk handelen dan ook. Terwijl Octavianus en Antonius elkaar de wereldheerschappij betwistten, leefden Simeon en Hanna in verwachting. Wie van hen handelde er meer?’²²

Benedictus XVI heeft het mysterie van deze verwachting beschreven: ‘In deze tijd, die voorafging aan de geboorte van Jezus, was in Israël de verwachting van de Messias heel sterk, dat wil zeggen van een Gezalfde, een nakomeling van Koning David, die het volk [van Israël] eindelijk uit elke [...] slavernij zou bevrijden en het rijk van God zou stichten. Echter niemand had zich ooit kunnen voorstellen dat de Messias geboren zou worden uit een eenvoudig meisje, zoals Maria, de verloofde van de rechtvaardige Jozef. Zelfs zijzelf had er nooit aan gedacht en toch was in haar hart de verwachting van de Verlosser zo groot, waren haar geloof en haar hoop zo vurig, dat Hij in haar een waardige moeder kon vinden. Overigens had God zelf haar voor alle tijden voorbereid. Er bestaat een mysterieuze overeenstemming tussen de verwachting van God en die van Maria, [...] geheel transparant voor het plan van de liefde van de Allerhoogste’.²³

De verwachting die Simeon, Hanna en Maria hadden, is niet enkel iets uit het verleden. Nee, want in dezelfde stilte als toen, ver van de schijnwerpers net als toen, blijft het binnenste van ons menszijn, de stilte van ons hart, de ingewanden van ons ik, in verwachting. Deze blijft branden. Een studente schreef: ‘Mijn menselijkheid wacht voortdurend op een Aanwezigheid die haar kan vervullen’. Dit is wat ook de grote Duitse dichter Rilke bevestigt: ‘Altijd zo afgeleid door wachten, / alsof alles een geliefde aankondigt’.²⁴ De verwachting die oorspronkelijk en constitutief is voor ons hart, is verwachting van een aanwezigheid die beantwoordt, die onze menselijkheid redt, dat wil zeggen bewaart en vervult.

Zoals Daniele Mencarelli schrijft in zijn laatste, autobiografische roman: ‘Ik zou graag tegen mijn moeder willen zeggen wat ik echt nodig heb, altijd hetzelfde, vanaf het moment dat ik op de wereld mijn eerste kreet slaakte. Wat ik al lange tijd wil, is niet gemakkelijk te zeggen, ik heb geprobeerd het uit te leggen met ingewikkelde concepten, ik heb de eerste twintig jaar van mijn leven besteed aan het bestuderen van de beste woorden om het te kunnen beschrijven. En ik heb veel woorden gebruikt, al te veel, tot ik besepte dat ik de tegengestelde richting moest nemen, zodat ik er vanaf toen elke dag één, het minst noodzakelijke, het meest overbodige, begon te lozen. Beetje bij beetje heb ik gesnoeid, ingekort, tot er uiteindelijk maar één woord overbleef. Eén woord om te zeggen wat ik werkelijk wil, wat ik vanaf m’n geboorte meedraag, nog van vóór m’n geboorte, dat me als een schaduw nazit, altijd naast me op de grond ligt. Verlossing. Dit woord zeg ik alleen tegen mezelf. Maar dit is het woord, en met dat woord zijn betekenis, groter dan de dood. Verlossing. Voor mezelf. Voor mijn moeder aan de andere kant van de telefoon. Voor alle kinderen en alle moeders. En vaders. En alle broeders van alle voorbije en toekomstige tijden. Mijn ziekte heet verlossing, maar hoe? Aan wie kan ik het zeggen?’²⁵

Op het hoogtepunt van een doorleefd en gepassioneerd bewustzijn van het bestaan, barst de kreet uit van onze menselijkheid, als een verzoek dat oprijst uit de diepten van het hart van de mens van alle tijden, een aanroepen van het ondoorgrondelijke Mysterie: ‘Mocht Gij de hemel toch openscheuren om af te dalen!’²⁶ Dat is de impliciete smeekbede bij elk ontwaken en bij elke geste van de dag, zelfs van wie niet weten wie dit ‘u’ is waar ze toch op wachten. ‘Mocht Gij de hemel toch openscheuren om af te dalen!’: het is de vraag van de rede en de genegenheid van de mens die er belang in stelt zijn leven niet tevergeefs te leven. Daarom schrijft Montale, die op zijn manier vertrouwd was met het menselijke: ‘In het wachten is een meer volkomen vreugde’.²⁷

²² E. Hello, *Fisionomie di santi [Gezichten van heiligen]*, La torre d’avorio – Fogola: Turijn 1977, p. 58-59.

²³ Benedictus XVI, *Angelus*, 28 november 2010.

²⁴ R.M. Rilke, ‘Eerste elegie’, in: Id., *De elegieën van Duino*, IJzer: Utrecht 2006.

²⁵ D. Mencarelli, *Alles vraagt om verlossing*, Mondadori: Milaan 2020, p. 22-23.

²⁶ Jes 63,19.

²⁷ E. Montale, ‘Gloria del disteso mezzogiorno [Glorie van de lange namiddag]’, uit *Ossi di seppia [Inktvisbotten]*, in: Id., *Tutte le poesie [Alle gedichten]*, Mondadori: Milaan 1990, p. 39.

Omdat we op iets wachten zonder te weten hoe het zich zal aandienen, is het hier geen kwestie van intelligentie, maar van aandacht. Dáár moeten we om vragen, zoals paus Franciscus onderstreepte met een citaat van Sint-Augustinus: “*Timeo Iesum transeuntem*” (*Sermones*, 88,14,13), ‘ik ben bang dat Jezus langs zal komen en ik het niet zal opmerken’. Aangetrokken door onze interesses [...] en afgeleid door zoveel ijdelheden, lopen we het risico het wezenlijke te missen. Daarom herhaalt de Heer vandaag ‘*tot allen: weest waakzaam!*’ (*Mc 13,37*). Weest waakzaam, weest aandachtig’.²⁸

²⁸ Franciscus, *Homilie tijdens de eucharistieviering met de nieuwe kardinalen*, 29 november 2020.